

Eda skans

Vardagsliv 1720-1807

Bild hämtad från Värmlandsmuseums hemsida

Kerstin Paulsson
B - uppsats
Göteborgs universitet
V T 2013
Handledare Erik Hallberg

Innehåll

1. Inledning.....	3
2. Syfte och frågeställningar.....	3
3. Metod.....	3
4. Källpresentation.....	4
5. Bakgrund och tidigare forskning.....	4
5.1 Eda Skans historia.....	5
6. Vardagsliv.....	8
6.1.....	10
7. Teori.....	11
8. Resultat.....	12
8.1 De första invånarna på Skansen.....	13
8.2 Husförhörslängder.....	14
8.3 Husförhörslängd 1774-1779.....	14
8.4 1780-1785.....	15
8.5 Husförhör 1785- 1790.....	15
8.6 Husförhör 1791-1796.....	16
8.7 1797-1802.....	17
8.8 1802-1807.....	17
9. Slutdiskussion och sammanfattning.....	17

1. Inledning

”Eda skans bestegs. Man ser tämligen vitt omkring; skansen har dominerat nejden, dock ligger den ej särledes högt. En stentrappa leder upp till klippan. Man ser en sjö, höga berg och skogar, samt i nordväst ett bördigt landskap. Nu ligga endast stenhopar kvar, och på skansberget växa smultron”.

Så skriver diktaren Carl-August Nicander i sin dagbok år 1824, under en vandring i trakten. När Nicander och de tre köpmanssöner som han är informator åt bestiger Eda skans, har det bara gått ett tiotal år sedan den sista soldaten lämnat skansen. (Ljung & Ridell 1958).

Efter unionsbildningen med Norge fanns inte längre behov av en befästning vid gränsen. De byggnader som fanns på Eda skans såldes på auktion till bönder runtomkring i trakten och själva platsen lämnades att förfalla. Så var en epok som hade varat i 147 år över.

Eda Skans historia är väldokumenterad, ur ett militärt perspektiv. Strider och mindre slag finns dokumenterade, kartor över platsen finns, man vet vilka skjutvapen man hade tillgång till. Trupper kom och gick, en del inkvarterades hos allmogen, andra bodde i fältläger runtom själva skansen. Sjukdomar och epidemier tog livet av fler människor än de som dog i strid. Allt detta vet vi. Men vad finns dokumenterat om vardagslivet på skansen?

2. Syfte och frågeställningar

Mitt huvudsakliga syfte är att undersöka hur vardagslivet kunde se ut på en militär befästning, genom att studera Eda skans, nära gränsen till Norge i Västra Värmland.

Är det möjligt att genom kyrkoarkivet, främst dopböckerna, göra sig en bild av de familjer eller hushåll som levde där?

Ger bruket av dopfaddrar en fingervisning om hur man levde i en socialt sluten miljö som en militär befästning?

Kan man genom faddersystemet studera hushållens sociala struktur?

Vilka militära grader fanns representerade?

3. Metod

Då Eda skans var i bruk i nästan 150 år har jag valt att göra ett nedslag i deras historia och har för avsikt att undersöka tidsepoken 1720-1807. Det finns i huvudsak en enda bok som handlar om den här befästningen. Det är ”Eda skansar”-Värmlands gränsförsvar genom tiderna”, som skrevs 1956 av en militär vid namn Börje Furtenbach. Övrig litteratur finns i

litteraturlistan. När det gäller att ta reda på vilka som har bott på Eda skans så har jag använt mig av Eda kyrkoarkiv. Jag har lagt ”pussel” av husförhörslängderna och dopböckerna, och därefter lagt samman materialet för att få en helhetsbild av livet som levdes där. I litteraturen som finns om militära befästningar beskrivs i huvudsak männens värld. Men i kyrkböckerna finns uppgifter om kvinnor både i husförhörslängderna och i dopböckerna. Där går det att konstatera att de fanns, bodde och levde på skansen. Man kan se att familjerna födde barn, deltog i husförhören, gifte sig, dog. Jag kommer att beskriva främst två familjer i den här uppsatsen för att spegla hur livet kunde te sig.

4. Källpresentation

Husförhörslängderna för Eda socken sträcker sig från 1696 till 1895. I de allra första volymerna finns inte Eda skans med (1669-1701 och 1702-1706).

Däremot i volym SE/VA/13091 A 1/3 från 1757-1774 står Eda Skans med i registret men finns ändå inte med i själva boken. Från volym A 1/4 som märkligt nog tar sin början 1769-1774. I volymerna fram till 1802-1807 (A 1/4-A/10) finns skansen med. Sista notering görs 1805.

Sammanfattningsvis finns alltså Edas skans med i husförhörslängden från 1757-1805.

Däremot blir bilden en annan om man läser födelse- och dopböcker. I C/5 finns första noteringen om Eda Skans redan 1735. I vigselböckerna E 1/1 finns de första noteringarna 1733. Vissa uppgifter har jag också hämtat från dödboken F/1 1741-1810. I Visby kyrkoarkiv har jag hämtat uppgifter från SE Vila 23085/C 1/5

Jag kommer därför att låta studien främst behandla tiden efter 1720 och fram till ca 1807, eftersom jag vill använda mig av materialet i kyrkoarkivet.

5. Bakgrund och tidigare forskning

Vad är en skans? I ne.se kan man läsa följande beskrivning: ”Ett motståndsfäste fullt uppbyggt med truppbefästningar, som skyddsrum, skytte och förbindelsevärn samt stormhinder”. Kort kan man alltså beskriva det som en anläggning som ska användas i strider. Runtom i Europa fanns den största koncentrationen av befästningar runt de stora floderna, t ex

längs Rhendalen, Donaudalen och Podalen. En av arméernas viktigaste uppgifter var att inta alla befästningar som låg längs anfallsvägarna för att kunna säkra transporter. (Beckman 2009). På 1600-talet bildades i Sverige en organisation, Fortifikationen, som hade till uppgift att vidmakthålla och förstärka rikets fästningar. År 1674 blev Erik Dahlberg utnämnd till generalkvartermästare och chef för landets befästningar. År 1681 blev fortifikationen ett eget ämbetsverk, fortfarande med Dahlberg som chef. Flera befästningsverk tillkom under Dahlbergs tid, bl a Skansen Kronan och Skansen Lejonet i Göteborg och Dalarö Skans i Stockholms skärgård. (Runneberg, ne.se). Vid slutet av 1600-talet fanns mer än hundra fästningar, slott och skansar, de flesta ny- eller tillbyggda under Erik Dahlbergs ledning eller efter ritningar som gjorts av honom. (Svensk uppslagsbok.se). Eda Skans upprustades efter ett besök av Erik Dahlberg.

5.1 Eda Skans historia

Krigen på 1600-talet

Syftet med befästningarna vid Eda var att de skulle fungera som ett "lås". Vägen mellan Kongsvinger i Norge och Karlstad hade annars legat öppen. Kriget mellan Danmark och Sverige 1643-1645 påverkade också den västra gränsen. År 1644 anfaller den danske ståthållaren i Norge, Hannibal Sehestedt, Västsverige. Vid tiden för anfallet var Olof Stake landshövding i Värmland. Denne mottog samma år en kunglig skrivelse med en order att hålla hundra man i vakt vid gränsen. Bondevakter sattes ut och samtidigt började man att bygga skansen vid Morast, som låg i utkanten av nuvarande Charlottenberg). (Furtenbach 1956, sid 9)

Året efter i januari sitter en bekymrad Axel Oxenstierna i Norrköping och skriver till Drottning Kristina. Han har hört att fienden retirerat ut ur Värmland, skriver han. Men han påtalar för drottningen vikten av att "*besätta skansen med ett gott parti knektar*" samt "*med hjälp av allmogen*". Drottningen svarar på brevet i februari 1645: "*Om fiendens contenace i Värmland ändock är vi inte så noga informerade. Antingen så acktar han sig att dra sig till Norge eller söker Västergötland och göra där någon impression. Så har vi i vilket fall som helst ställt en order till Gustav Stenbock att, där fienden vore helt och hållet avveken då han skulle söka att bemästra Morast skans och sätta landet i säkerhet.*" (ur riksarkivet; 1645-Axel Oxenstierna und köniqin Christine breife und jahr 1645).

Vad inte vare sig Oxenstierna eller drottningen visste var att norrmännen hade belägrat skansen. Det 30-åriga kriget pågick och det var omöjligt för Sverige att fördela starkare reguljära trupper till västgränsen. Försvaret av gränsen kom att utgöras av "utskrivna allmoge". (B Furtenbach).

Gustav Otto Stenbock, som nämns ovan, kom nästan direkt från Tyskland efter att han beordrats befälet över Värmland. Han hade nu fått order om att återta Morast skans. Lärdomarna som drogs efter detta krig var att vägen mellan Kongsvinger och Karlstad via Eda skulle förses med ett lås. Helst skulle redan i fredstid en permanent befästning finnas. Man kunde konstatera att Morast inte var den lämpligaste platsen. Den skansen låg för nära

den norska gränsen; den kunde lätt bli överrumplad och tagen vid ett plötsligt anfall.(Furtenbach 1856 sid 26).

Det dröjde inte många år förrän gränsbygden drabbades av ett nytt krig. Kriget mellan Danmark och Sverige 1657-1658. I februari 1657 surrade ryktena om krig med danskarna. Inte heller nu fanns en fast befästning. Gustav Oxenstierna fick i uppdrag att resa till Värmland. Oxenstierna anlände till Eda med 1426 man. Bondevakten, med utskrivna västvärmlänningar, uppgick till 460 man. Det första Oxenstierna gjorde var att iordningställa ett befäst fältläger. Troligen bestod detta av en sammanhängande vall, kringgärdad av palissader. Troligen byggdes ”småskansar” som stödpunkter i anslutning till vallen. Det är troligt att tre skansar uppfördes. En av dessa skansar är den som nu benämns som Eda Skans. Parallellt med dessa var också skansen närmare gränsen, ”Morast”, fortfarande i bruk. Dit sände Oxenstierna ett kompani ”gamble soldater”. Dessa skulle utgöra skydd för huvudkrafterna som befann sig söder om Eda kyrka. Bondevakterna försågs med vapen och ammunition. Läget vid västgränsen var ganska lugnt. Något anfall blev det aldrig.

Utmärkande för krigerna i gränstrakterna var att trupper från båda länderna plundrade, skövlade och brände varandras gårdar. Dessutom var inkvarteringen av de egna trupperna betungande för befolkningen. De förväntades stå för ”extra förplägnad”, extra vakthållning och bidra med skjuts vid truppförflyttningar. (Ibid sid 47)

I slutet av augusti 1675 förklarade danskarna krig mot Sverige, den så kallade Gylldenlövefejden. Fortfarande fanns ingen permanent befästning, utan bara skansar av ”fältlägerkaraktär”, vilka hade förfallit efter det senaste kriget. Däremot hade chefen för Närke-Värmlands regemente Johan Gyllenspets organiserat en egen underrättelsetjänst för att se vad som tilldrog sig på andra sidan gränsen. På hösten 1675 satte han med ”allmogens hjälp” igång med arbetet att göra Eda Skans stridsduglig. De andra skansarna bedömdes som förfallna. För Gyllenspets vidkommande brottades han med tre problem; de sjukdomar som grasserade på skansen, fruktan för ett nytt och större anfall, samt arbetet med att sätta skansen i dugligt skick. Vintern blev svår, det saknades proviant och folk på skansen insjuknade. Det saknades också foder till hästarna. Många av de som insjuknade inkvarterades hos bönderna. Under januari månad drabbades skansen av ”häftig smittsam sjukdom” och uppgifterna om manskapet talar om sammanlagt 290 sjuka på skansen och 221 som är ”hemförda” på landet. Dödligheten finns det inga exakta siffror på. Gylldenlövefejden kännetecknas av gränshärjningar från båda sidor. För Eda Skans vidkommande handlar det mest om svält och sjukdomar. Efter kriget tycktes den eviga diskussionen om skansarnas rivande eller uppbyggnad fortsätta. (Ibid sid 83)

1700- talet

När det stora nordiska kriget bröt ut 1699 var skansen helt förfallen. Under tiden mellan 1700 och 1716 utfördes inga fortifikationsarbeten på skansen. Förmodligen berodde detta på

penningbrist. Skansen ansågs inte ens användbar. När Karl XII kom tillbaka till Sverige 1715 började han sin upprustning. På hösten 1717 började man rusta längs västgränsen; den grundläggande ordern om detta, författade kungen i Lund i oktober samma år. Där beskriver kungen de magasin som blir nya för krigföringen. (ibid sid 84)

Underhållsfrågan stod i centrum för krigsförberedelserna. Trupperna skulle försörjas hemifrån. Förråd skulle läggas upp på bestämda platser längs gränsen och dessa förråd skulle kunna försörja armén med förnödenheter i sex månader. År 1716 började vägar rekognoseras och transporter planläggas. Strömstad skulle vara basen för anfallet och tre depåer skulle finnas i västra Ed i Dalsland och Eda och Holmedal i Värmland. Bönderna var de som skulle svara för proviantanskaffningen, en svår uppgift då både 1717 och 1718 var missväxtår. Maten skulle betalas i form av nödmynt till bönderna som de skulle kunna använda till skattebetalning följande år. För att få maten till förråden vid gränsen behövdes en omfattande transportorganisation. (Larsson 2009 sid 305). Också Maria Sjöberg skriver om fälttåget till Norge. Den enda födkrok som tillåtits för kvinnor drabbades, nämligen marketenteriet. Behovet av att handla t ex brännvin försvann och marketenteriet framtogs sin marknad. Norge skulle dessutom erövrats så snabbt att det inte fanns något behov av medhjälpare, d v s kvinnor. (Sjöberg sid 116).

Vid den här tiden var ju också skansen helt förfallen. Sensommaren 1716 gav Karl XII order till landshövding Ekeblad att den skulle ställas i ordning igen. I september 1717 kom kungen själv dit och resultatet av det besöket blev en ytterligare order till Ekeblad att "ofördröjligen påbörja återuppbyggandet på samma plats där den gamla legat". Dessutom skulle det "vara klart till vintern". En 36-årig fortifikatör vid namn Philip Schultz fick uppdraget. I all hast kommenderades sammanlagt 650 man dit. Det var både soldater, rullförd allmog och bönder. Från detta bygge finns ritningar bevarade i krigsarkivet. I januari 1718 finns en beskrivning av vad som blivit gjort. Det stora magasinet uppfördes och det stod färdigt i november. Förlägningsbaracken var upptimrad och där saknades fortfarande en del, bl a spisar, dörrar och golv. Den skulle få tio rum och skulle rymma 30 man. Brunnen hade reparerats. Slutligen hade ett kruthus med dubbla väggar med stenfyllning emellan byggts. Senare uppförde man också ett "corps de garde" för vakten. (ibid sid 105). Nu var skansen färdig.

På nyårsdagen 1718 kunde kommandanten på skansen flytta in. Hans namn var Anton von Dideron och han var nyss hemkommen från dansk fångenskap. Under vintern ägde inga arbeten rum eftersom kungen tyckte att folk skulle skonas från arbete som det var för kallt att utföra. När kylan gett med sig fortsatte arbetena. Corps de garde byggdes om till en kommandantbostad innehållande fyra rum. Det var ett tämligen enkelt bygge med golvträn lagda direkt på marken och torvtak. Det byggdes också ett större och ett mindre magasin samt ett kruthus. Det kruthus som redan hade byggts hade överlåtits till fältkassan och där förvarades pengar. Mitt i all denna verksamhet kom kungen och denna gång hade han med sig hela sin stab. Här stannade nu kungen med sin stab i fyra veckor. Möjligen ville han hålla norrmännen i ovisshet om varifrån huvudanfallet skulle ske.

Så förflöt kriget, med känt resultat i Halden 1718.

6. Vardagsliv

Det har visat sig svårt att hitta litteratur som tar upp just vardagsliv på militära befästningar. Däremot finns litteratur som behandlar kvinnor som fanns med som en del i trossen, i de olika krigen under 1600- och 1700- talen. Bl a i Maria Sjöbergs bok "Kvinnor i fält 1550- 1850". Det finns en problematik som Sjöberg tar upp, nämligen avsaknad av kvinnor i militärhistorien. Detta beror inte på att de inte fanns, tvärtom, skriver Sjöberg. Vid sekelskiftet 1700 bestod arméerna inte bara av män utan det fanns också kvinnor. Hon citerar ett brev från överste Posse till Karl XII där han "underdånigt" efterfrågar hur många kvinnor han kan tänkas tillåta att följa med. Dessa behövs för "Bakning, tvätt och bussarnas renlighets skull". Kungen teg dock i frågan.(Sjöberg 2008 sid 9). Kvinnors uppgift var framförallt olika underhållsfunktioner, detta har tidigare forskning tagit fasta på. Det berodde på att underhållet inte var reglerat och administrerat utan var upp till den enskilde soldaten att själv ta hand om. Detta löstes genom att hustrun följde med, för att ta hand om mathållning och andra sysslor.(Ibid sid 13). Sjöberg skriver vidare att äktenskapslagstiftningen gällde både i krig och fred. Alltså grundlades den sociala konstruktionen "hushåll" i lagstiftningen. Hustrun fyllde en socialt stabiliserande funktion, genom att sörja för soldatens "kropp och själ", och oavsett om det var krig eller fred skedde detta i hushåll (ibid s 20). Samtidigt var soldaterna inlemmade i den militära organisationen som var utpräglat homosocial, det vill säga enkönt manlig. Regimenten och kompanier var utpräglat homosociala korporationer (D v .s sammanslutning av yrkeskamrater). (Ibid sid20).

Maria Sjöberg skriver vidare att denna ordning ytterst speglade ett generellt ojämlikt förhållande mellan könen. "I syfte att vidmakthålla balans, harmoni och hierarki var kvinnans främsta uppgifter att assistera män och manligheter"(ibid. 20). Sjöberg beskriver i sin bok kvinnor som levde i fält. Jag tar mig friheten att också tolka in att detta också gällde för kvinnor som levde i garnisoner och för all del Eda Skans. Sjöberg skriver om problemen med källor och källkritik. Det finns inte underlag som är tillräckliga för kvantitativa beräkningar. De uppgifter som finns bygger på uppskattningar; kvinnor och barn glöms bort, konstaterar hon. Även historiker som Peter Englund och Alf Åberg konstaterar i sin forskning att kvinnor och barn glöms bort både av samtida militärledningar och senare tiders historieskrivning(ibid sid 21).

Sjöberg beskriver livet i fält, men detta gäller också när livet på skansar och fästningar ska beskrivas. Källmaterialet när det gäller kvinnor är ytterst begränsat. I en alldeles nyutkommen bok om Varbergs fästning (Wiking-Faria 2013) beskrivs spår efter kvinnor som arbetat på fästningen. Det var kvinnor som var tillfälligt inhyrda till olika arbetsuppgifter, som t ex leverans av olika varor(sid 135)

I boken Eda skansar av Börje Furtenbach från 1956 finns skansens historia nogsamt beskriven. Ibland skimtar vardagslivet förbi. Furtenbachs syfte var just att beskriva den militära homosociala historien, så ingen skugga må falla över honom. Men i den 256 sidor långa boken nämns endast ett fåtal kvinnor.

I kyrkböckerna däremot finns uppgifter om kvinnor både i husförhörsländerna och i dopböckerna. Genom att studera bruket av faddrar kan man göra sig en bild av vardagslivet. I boken "Seder och bruk vid födelse och dop" av Lars Bondesson beskriver han fadderskapet. Att föräldrarna själva skulle bära fram barnet till dop var något otänkbart eftersom kvinnan ansågs oren efter sin förlösning. Hon fick inte vara med i församlingsgemenskapen förrän hon hade blivit kyrktagen, detta skedde vanligen 40- 60 dagar efter att barnet fötts. Varken modern eller fadern brukade delta i dopakten. Ansvaret vilade på faddrarna. Fadderinstitutionen fungerade som ett socialt skydds nät. Faddrarnas plikt var att rycka in som vårdnadshavare om föräldrarna skulle dö. I en tid då medellivslängden var låg och barnsängsdödligheten hög var ett sådant system av stor vikt. Faddrarna hade också till uppgift att svara för barnets andliga fostran. Ett annat krav för faddrarna var att de skulle vara myndiga och väl insatta i katekesen. De skulle naturligtvis tillhöra den evangelisk-lutherska läran. Man ansåg också att barnet skulle komma att brås på faddrarna. Det var då viktigt att gudföräldrarna besatt goda egenskaper. Helst ville man ha gudföräldrar med högt socialt anseende; därför blev högre ståndspersoner, t ex präst- eller klockarfruar ofta tillfrågade. Det ansågs skamligt att tacka nej till detta uppdrag.(Bondesson, 1996 sid 29-30). Det var brukligt att barnen döptes redan andra levnadsdagen, och ibland kan man också se att barnet döptes redan samma dag som det fötts. I boken "Eda – i gammal och ny tid", kan man läsa hur dopet just i Eda socken gick till. Vid en biskopsvisitation 1707, där frågan om dröjsmål vid dop förekom, blev svaret till biskopen från pastorn:

"Om de befinnes swage, tå bliva de på föräldrarnes anhållande strax kristnade, och eljest på nästa predikodag." (CB Noreen sid 219).

I en avhandling där Örebro pastorat har studerats beskriver Ingegärd Sjölin hur dopseder har förändrats. Enligt Sjölin hade dopet två funktioner: en religiös och en social.(Sjölin, 1999 sid 8). Valet av faddrar speglade en del av dopets sociala funktion. Dock var de religiösa och sociala funktionerna integrerade. Undersökningen av Örebro pastorat visar att de barn med många faddrar genom dopet förs in i ett större socialt sammanhang. Under 1700- talet skedde förändringar i dopsederna, antalet faddrar sjönk i antal från sex stycken till fyra.(Ibid sid 96). Bakom minskningen låg en mera socialt skiktad faddersed. Fadderseden bestämdes utifrån fadderns sociala status och familjens bostadsort. När det gällde de högre samhällsskikten hade inte bostadsorten någon betydelse. I mitten av 1700- talet var grundmönstret för faddrar två gifta par samt en pig- eller dräng fadder. Detta gällde främst landsbyggen.

I stadsförsamlingarna kunde Sjölin se att några personer stod faddrar till flera barn varje år. Dessa personer blev något av "favoritfaddrar" och Sjölin menar att det var hedrande att få någon av dessa personer till fadder för sina barn. Dessa personer hade också hög status i samhället.(ibid sid 101). Ju högre socialgrupp familjerna tillhörde desto större tyngd fick den privat-sociala och privat religiösa funktionen. Dopet skedde oftast hemma och festligheterna i samband med detta var omfattande.(Ibid sid 110). Sjölin utgår ifrån en teori att fadderskapet kan vara antingen vertikalt eller horisontellt. Fadder i ett vertikalt fadderskap var personer ur en högre eller lägre socialgrupp än den man själv tillhörde, oftast var det inte fråga om släktingar utan någon man stod i beroendeställning till. I de högre socialgrupperna var det ett stort antal faddrar i relation till föräldrarna som bildade nätverk kring barnet. I de lägre

socialgrupperna rörde det sig om färre faddrar som man inte hade någon längre eller djupare relation till. Ett horisontellt fadderskap betyder faddrar ur det egna sociala skiktet, med eller utan släktskap. Sjölin konstaterar att fadderseden var socialt skiktad. Mot slutet av 1800- talet hade barn som fick faddrar minskat och det var bara i de högre samhällsskikten som behöll sedvänjan med faddrar.(Sjölin 1999 sid 96).

6.1 Bruket av titlar och militära befattningar

I dopböckerna står ofta faddrarnas titlar, om de tillhörde de högre stånden. Titeln ”sieur” är en förkortning av ”monsieur”. Det är ett slags mellantitel, när man inte uppnått titeln ”Herr” som var förbehållet de högre samhällsklasserna. Det kan också vara en benämning som betyder ungefär ”den äldre”.(genealogi.se)

I slutet av 1700 -talet kallades ståndspersoner som inte tillhörde något av de fyra stånden för ofrälse ståndspersoner; till den här kategorin hörde bl a officerare och underofficerare. Ståndspersonerna titulerades herr, fru och fröken och fram till 1866 kallades den ogifta dottern mamsell. Med tiden kom titlarna att deklasseras, ett exempel på det är jungfru som till en början hade en förnäm klang, men till slut var det detsamma som unga ogifta kvinnor som klassmässigt stod mellan ståndspersoner och allmoge (Carlsson 1970 sid 62).” Madame” kallades både de lägre och högre officerarnas hustrur på skansen.

Vad betyder då de militära beteckningarna? I Andersson/ Anderös ” Ordbok för släktforskare ”(sid 141) finns nästan alla svaren! När det gäller betydelsen av ”handlangare” tog jag boken om Varbergs fästning till hjälp (Wiking Faria 2013 sid 136).

Det här är betydelsen av de vanligast förekommande gradbeteckningarna bland militärerna på Eda skans:

Styckjunkare: Högsta underofficersgraden vid artilleriet. Motsvarar fanjunkare vid övriga truppslag

Sergeant: Lägsta underofficersgraden

Konstapel: Underbefäl inom artilleriet, senare näst lägsta underbefälsgraden inom artilleriet, motsvarande korpral inom övriga vapenslag.

Lärconstapel: Har jag inte kunnat hitta någon motsvarande, men jag tolkar det som att det är samma sak som vice konstapel, som var den lägsta graden.

Handlangare: Vid fästningsarbete fanns yrkesskickliga hantverkare på plats. Förutom att de var knektar kunde de också utföra arbeten av hantverkskaraktär.

Artillerist: tjänstgör vid artilleriet (min förklaring)

Rekryt: Benämning på nyrekryterat manskap; från 1750 benämning på enstaka rekryter.

Fältväbel: Underofficer som sörjer för manskapets utbildning; han har polismanssyssla, rapporterar frånvaro, bestraffar smärre förseelser och är kompanichefens närmaste man. År 1833 blir den nya titeln fanjunkare.

Mönsterskrivare: Befäl med uppgift att sköta rullföring, räkenskaper och andra skrivgöromål. (Andersson & Anderö 2002)

7. Teori

Jag har valt att studera vardagslivet på skansen. Vad kan man lägga in i en nutida definition av vardagsliv? Vad kan det betyda? Det liv man lever varje dag, kan vara ett enkelt och snabbt svar. Om man funderar vidare kring frågan måste man lägga in olika aspekter. Förutom att beskriva arbete/arbetslöshet, familj, fritidsintressen, konsumtion, hemarbete, boende, utbildning och eventuellt andra saker som man själv väljer att lägga in i begreppet. Vad betydde då begreppet vardagsliv på 1700-talet? På individnivå skulle det naturligtvis se helt annorlunda ut mot vad man idag lägger in i begreppet. Men förmodligen skulle man beskriva sitt arbete och sin familj. Däremot skulle begrepp som fritidsintressen och konsumtion troligen kännas främmande. Det finns även sådant som man på individnivå har svårare för att påverka. Det är också oberoende vilken tidsålder man lever i.

Exempel på det är: klass, kön/genus, etnicitet, hälsa, lagar/regler, religion och politik.

Framför allt är frågan om klass och kön betydelsefullt för det här arbetet. Jag väljer därför ett klass- och genusperspektiv som teoretisk grund. Det är också klass- och genusperspektivet som förenar dåtid och nutid i begreppet vardagsliv.

Först under 1970-talet växte intresset för kvinnohistoria fram. Detta berodde förutom på "samhällsandan" också på att historieämnet gick i riktning mot social- och familjehistoria. Det växte fram en kritik mot att kategorisera en grups historia; det betraktades som en urholkning av historieforskningens vetenskaplighet. Begreppet genus kan ses som ett svar på kritiken. Genus är ett socialt och inte ett biologiskt förhållande; det är alltså den sociala konstruktionen av könsförhållandet. Genushistorikerna kom att studera både kvinnor och män, och hur skillnaden mellan dem konstruerades och reproducerades socialt. Det finns likheter mellan begreppen genus och klass, båda är sociala, relationella och innehåller en maktrelation. Skillnaden har varit att klassbegreppet har sin grund i ekonomiska strukturer. Socialhistoriker har också börjat betrakta klass som en social konstruktion, vilket har fört klass närmare genus.(Florén & Ågren 2006 sid 140). Klassbegreppet handlar om

motsättningar och konflikter och dess roll i den historiska utvecklingen (ibid sid 147). Det manliga och det kvinnliga bör förstås utifrån bakgrund av relationer, inte bara könen emellan utan också utifrån olika sociala skikt, yrkesgrupper, civilstånd (Stadin 2009 sid 11). Där menar jag att klassbegreppet kommer in.

8. Resultat

Som jag tidigare nämnt så har materialet om vilka som bodde på Eda Skans främst hämtats från dop- och födelseböckerna, vigselböckerna och från husförhörslängderna. De första indikationerna på att det finns invånare på Eda Skans finns i vigselboken från 1733. (El:1) Där ingår en hantlangare från artilleriet äktenskap med en piga.

Det som fångat mitt intresse är faddersystemet i samband med dop. Det speglar familjernas sociala struktur. De första uppgifterna om faddrar finns i dopboken från 1735. Förutom att de manliga invånarnas militära grader finns så kan man också tolka deras sociala status genom de titlar som står före deras namn. Detta gäller också för kvinnorna. Jag tolkar vardagslivet på Eda Skans ungefär som livet i en liten by. En by med ett slutet socialt system. Det utvecklade faddersystemet tyder på det. Genomgående så är familjerna på skansen faddrar åt varandra. I undantagsfall finns faddrar från närliggande byar som t ex Haga och Västby. När faddrar "utifrån" anlitas är det främst två kategorier: dels när föräldrarna har anknytning till bygden, dels när det gäller de högre befälen. De högre befälen hade mer kontakt med personer som motsvarade deras sociala rang utanför byn, t ex prästerskapet och storbönderna.

Fadderskapet var något som var en angelägenhet för alla. Det förekom representanter ur flera socialgrupper när barnet skulle döpas. Ett exempel är följande:

1758 9 februari föddes hantlangaren Lars Bjurströms och hustrun Marit Olsdotter barn döptes 12 ejusdem (i samma månad) och blev i dopet kallad Catharina. Faddrar Herr Hans Dahl konstapel Carl Ahlgren Lärconstapel Petter Demalsy. Qvinnfolk Madame Anna Dahl jungfru Catharina Dahl och Karin Andersdotter på skansen. Här finns en intressant social konstruktion. Just vid den tiden var Herr Hans Dahl styckjunkare på skansen, som var det högsta befälet där. Hans fru tituleras Madame och dottern jungfru, vilket berättar att denna familj var av högre börd. Konstapel och lärconstapel fanns också med på dopet. Konstapel var också en befälsgrad och även lärconstapel som jag har tolkat som vice konstapel. Karin Andersdotter var Petter Delmalsys fru.

Ganska exakt ett år tidigare, nämligen den 7 februari 1757 hade paret nämligen fått ett flickebarn vid namn Britta. Sedan dess hade också Petter stigit i graderna. Året innan var han hantlangare, nu var han lärconstapel.

8.1 De första invånarna på Skansen

Från 1733 finns det dokumenterat att det fanns bofasta på skansen. Man bodde i byggnader som uppförts hastigt 1717-19, inför Karl XII:s norska fälttåg. Den besättning som fanns kvar på skansen uppgick nu till en styckjunkare och åtta man.(Furtenbach 1957 sid 135). Nu är det en sanning med modifikation, eftersom Furtenbach inte räknar med alla invånarna. Det finns ingen husförhörslängd från den här tiden, men dopböckerna berättar om hur invånarantalet växer. Mellan 1735 och 1739 föddes 11 barn på skansen! Jag drar slutsatsen att familje- och hushållsstrukturerna är desamma som för tiden för de första husförhören 1769-1774. Det vill säga större eller mindre hushåll beroende på om invånarna var ensamstående eller hade familjer, eller om de tillhörde de högre befälen där även tjänstefolk ingick.

Furtenbach fortsätter att berätta att från 1738 slopades underhållet till Eda helt. I ett riksdagsbeslut från 1738 sades det att det är bättre sätta de i ”*Östersjön belägna svenska hamnar i behörigt defensionsstånd*”. De som fattat beslutet menade att det var bättre än att satsa pengar på den förfallna Eda Skans. Eftersom skansarna i Jämtland hade ödelagts kunde även Eda skans ödeläggas, och att det artillerimanskap som finns där kunde flyttas till Gotland. De pengar som använts till Eda skulle nu gå till befästningen Karlsvärd. (Furtenbach1957 sid 136)

En av de som sändes till Gotland var sergeanten Anders Lilja. Han var en av de flitigast anlidade faddrarna på skansen, kanske i kraft av sitt ämbete, och sociala ställning. Han kom från Hille socken i Gästrikland och hade av okänd anledning bosatt sig på Eda skans; sannolikt är att han blivit kommenderad dit. Förutom att följa hans olyckliga öde på Gotland, kan man med hjälp av Lilja studera bruket av titlar. Hans titel ”sergeant” nämns alltid i samband med fadderskapet, hans fru Margareta benämns i sammanhanget som ”Madame”. Paret fick fyra barn. (F/1 1741-1810). En son till Anders och Margareta var också sergeant och hette Anders Lilja och även han var gudfar. Vid vissa barndop var både far och son dopfaddrar. I januari 1738, samma år som Gotlandsresan, var både far och son Lilja dopfaddrar. I kyrkoarkivet kan man läsa:

Eda skans 13 januari 1738 föddes Nils Bodeen och hustrun Marit Hansdotters barn på Eda skans döpt 15 ejusdem (i samma månad) av... i dopet kallad Jonas. Mannfolk faddrar var manhaftiga sigernanten Anders Lilja, sieur Anders Lilja ...

Lilja är en av de familjer, med vilka man kan följa skansens historia. Den äldre Anders Lilja kom aldrig tillbaka till Värmland. Han dog 23 mars 1748 i Visby. Drygt ett år senare den 27 april 1749, dog hans dotter Anna Greta Lilja i samma stad, 24 år och fem månader gammal.(C 1/5 1748-1762). Anders Liljas fru, Margareta, född i Helsingfors, blev kvar i Eda och dog i en aktningssvärd ålder av 99 år 1775.(F/1)

8.2 Husförhörslängder

Första gången Eda Skans förekommer i husförhörslängderna är 1769-1774. (Som jag tidigare nämnt finns skansen med från 1757-1761, i det registret, men saknas i själva boken.) Då finns där fem större hushåll. Det finns också "ensamstående" män med olika militära befattningar som i senare husförhör har bildat familj eller flyttat. De som flyttat är främst rekryterna.

Styckjunkaren och kommandanten på skansen heter nu Gustav Lönnskog; hans fru Maria tituleras madame. De övriga invånarna på skansen har de militära beteckningarna: konstapel, lärconstapel, handlangare och rekryter. Det finns också pigor, drängar och hustrur och barn i olika åldrar. Det finns också mer diffusa uppgifter som är svårtolkade. Två handlangare är t ex inneboende hos olika personer i trakten. Den enes hustru "går på socknen". Barnen på skansen är i olika åldrar. De är åtta stycken och födda mellan 1762 och 1774.

Läskunnigheten ser ut att ha varit god, den övervägande delen som kunde läsa var män, bland kvinnorna var det bara ett fåtal, men då får man också beakta att kvinnorna var färre i antal.

8.3 Husförhörslängd 1774-1779

Den nya styckjunkaren som nu finns på skansen heter Carl Gustav Milde och kommer från Jemt. Det har jag tolkat som Jämtland. Hans hustru heter Ulrika Hellström, och hon var född i Hedvig Eleonora församling i Stockholm. De ersätter styckjunkare Lönnskog som hade avlidit i maj 1773. Maria Lönnskog fick bo kvar ett år efter att hennes make hade avlidit. Hushållet Milde kommer att bli stort och jag vill beskriva familjen för att jag anser att det berättar om vardagslivet. Den här familjen kan man följa fram till 1802.

Carl Gustav Milde och Ulrika Hellström är skansens högrestånds personer; det kan man se dels genom deras delaktighet som dopfaddrar, dels genom Mildes militära grad. Under den här tidsperioden får familjen tre barn. I hushållet finns två pigor. När första barnet Olof föds 1774 tycks faddrarna ha varit allmoge från de näraliggande byarna.

När andre sonen Carl föds 1776 tycks Milde ha bekantat sig med traktens storbönder då ett par av dessa med fruar står faddrar på dopet. Dock dör barnet samma år.

Familjen får ytterligare en dotter (Maja-Lisa) 1779 som troligen dör i samband med förlossningen då det inte finns några uppgifter om faddrar.

Nu bor fler personer på skansen. Antalet ensamhushåll har ökat. Det finns nya rekryter och hantlangare. Jag har inte hittat någon förklaring till det ökade antalet (fyra handlangare och tre

rekryter). Några familjer (fyra stycken) bor kvar från förra husförhørsperioden, en familj har tillkommit. Totala antalet barn har ökat med tre.

En av familjerna på skansen är Handlangare Jonas Jernberg som gift sig med en av pigorna i hushållet Milde, Märtha Pehrsdotter. Detta tolkar jag också som ett bevis för den socialt slutna miljön på skansen.

8.4 1780-1785

Hushållet Milde har förändrats. En dotter föds 1782, hon får namnet Maria Catharina.

Hennes faddrar är högrestånds personer från trakten, bl a teknologie doctor Sven Noreen. Han var son till en präst i grannsocknen Köla. Förutom att han var femtonbarnsfar, hade han blivit kontraktsprost i Jösse härad 1784. Han var också riksdagsman och revisor i riksbanken. Han gjorde sig också känd för sin oenighet med kung Gustav den III, och tackade nej till det adelskap som han blev erbjuden. Han blev också arresterad för att han och kungen inte hade samma åsikter i en riksdagsangelägenhet.(CB Noreen 1975 sid 180).

Övriga faddrar var gränsinspektör Abraham Borell, dito cogntrolliern Jon Eberh Hedengren och Johan Herling. Kvinnorna var Maria Elisabeth Stoltz, Anna Christina Groth, Catharina Högmark och mamsell Catharina Noreen. Detta tolkar jag som att de tillhörde de högre stånden och inga pigor finns med här.

Ytterligare en dotter föds hos Milde, Anna Sofia 1785. Här är namnen på faddrarna mera svårtolkade. Men det var fortfarande ingen på skansen som stod fadder här. I hushållet Milde finns nu två nya pigor, Lisa Zachariasdotter och Ingeborg Bryngelsdotter. Båda kan enligt husförslängden läsa.

Samma familjer bor kvar. Flera av rekryterna har flyttat till Stockholm. Man kan se ett visst avancemang. Någon har gått från handlangare till lärkonstapel. Ytterligare fyra barn har föds.

8.5 Husförhör 1785- 1790

Nu finns inte mindre än sex pigor hos familjen Milde. Pigan Ingeborg Bryngelsdotter är kvar, hon är född i Eda, d v s från trakten. Paret får ett barn, Lovisa 1789, men hon dör redan efter elva dagar. Faddrarna var till antalet färre denna gång ; de två manliga faddrarna benämndes ”Herr”, samt en ”Fru” och en ”fröken” Sandberg.

Fem av de familjer som flyttade in vid förra femårsperioden är kvar. En av dem har bott sedan den första husförhørsperioden. Det är konstapel Johan Norberg med familj. Nytt manskap har flyttat in. Av den stora gruppen rekryter och handlangare som kom den förra femårsperioden har två stannat kvar och bildat familj.

Den förre rekryten Olof Söderman har också flyttat in, han har också avancerat från rekryt till handlangare. Han har nu gift sig med pigan hos Milde, Ingeborg Bryngelsdotter! Dessa få tre barn, en son som heter Anders 1788, Karin 1790 och Olof 1793.

En ny medlem av släkten Lilja har också flyttat in, det är artilleristen Anders Lilja. Han är den fjärde generationen Lilja med koppling till Eda skans; han är född 1760, så han flyttar in på skansen som 25-åring, och han har fortfarande sin farfars mor Margareta i livet. Hon dör ju inte, som bekant, förrän 1775, då 99 år. Hans far hette Petter Lilja och var handlangare på Eda skans, han var son till den ”manhaftige” sergeanten Anders Lilja, som i sin tur var son till den, på Gotland, avlidna Anders Lilja.

Anders Lilja gifter sig under den här perioden med Catharina Andersdotter och den femte generationen Lilja på skansen föds, sonen Olof 1787.

Under den här perioden föds två nya barn på skansen.

8.6 Husförhör 1791-1796

År 1790 drabbas familjen Milde åter av sorg, en son vid namn Carl föds i februari och dör redan i oktober månad samma år. Faddrar är som vanligt högreståndspersoner. En kapten vid namn Otto Gyllenspets, regementskommissarie Axel Berman, Herr kontrolliern Jon Eberh Hedengren, fru Anna Stina Bäuman, Caisa Hedengren och mademoiselle Lena Hedvig Sandberg.

År 1791 fick de sitt sista barn, Johan Fredrik. Faddrarna den här gången var bara allmoge från byar runt Eda skans, även pigor och drängar. Faddrarna var Segol Andersson i Norra By, Måns Olsson i Stora Hög, drängen Nils Persson i Södra Emterud, Böret Olsdotter i Norra By, Karin Olsdotter i Stora Hög och pigan Karin Persdotter i Södra Emterud.

Ulrika dör den 26 juni 1794. Året innan Ulrika dör flyttar en kvinna vid namn Anna Catharina Hellström från Hedvig Eleonora församling in, förmodligen hennes äldre syster för det skiljer 11 år mellan dem. Under tiden börjar också pigorna flytta från familjen, under tidsperioden flyttar tre pigor, endast en är kvar, Kerstin Bryngelsdotter.

När Mildes fru dött (sommaren 1784, enligt Furtenbach, men enligt kyrkobokföringen är det tio år senare), vill fänriken uppenbarligen inte bo kvar på skansen, utan bygger sig, för egna medel, en stuga med kammare och kök. Den uppförs strax utanför porten på skansen och året efter fortsätter bygget, och han uppför stall, fähus, fårhus, två foderlador och en badstuga. När Milde dött hölls aktion efter honom. Furtenbach menar att man kan få en inblick i hur vardagslivet kunde gestalta sig under fredstider på skansen. En del av hans kvarlåtenskap var fiskedon av olika slag, hagelbössa med tillhörande krut- och kulpungar. Han hade sysselsatt sig med att laga klockor, för det fanns en uppsättning urmakeriverktyg. Dessutom hade han ett litet bibliotek med trettiofyra böcker i ”andliga och världsliga ämnen”. Två böcker nämner Furtenbach, den ena är ”Wolfs matematik” och den andra är en handskriven bok med titeln ”Beskrivning om Fyrmästeriet eller första delen af artilleriet. Förmodligen hade Milde använt den i sin utbildning av artilleristerna. (Furtenbach 1957 sid165)

Den som bott längst på skansen, Johan Norberg dör 64 år gammal 1792. Hans hustru får bo kvar på skansen ända fram till 1796, sannolikt som tack för lång och trogen tjänst. Sju familjer bor på skansen.

Familjen Lilja utökas med ytterligare två barn, så förutom sonen Olof har två söner till fötts; Anders 1793 och Pär 1795.

8.7 1797-1802

Den gamle styckjunkaren Carl Gustav Milde dör 1797. Hans äldste son Olof har nu ”ärvt” faderns befattning och grad. Han tar över som styckjunkare. Han har gift sig med en flicka från trakten Catharina Pehrsson från Haga och har fått två barn, sonen Carl-Gustav 1799 och Fredrik 1801.

Hans syskon Anna Sofia och Johan Fredrik bor kvar på skansen. Hans släkting från Stockholm, Jungfru Anna Catharina Hellström bor också kvar. Familjen har tre pigor. Det börjar märkas i husförhörslängderna att skansen är på väg att avvecklas. De familjer som bott där länge är på väg därifrån. Anders Lilja som avancerat från artillerist till Lärconstapel bor kvar, men en av hans söner flyttar till Haga, sonen Olof. Anders Liljas andre son Anders dör 1797, fyra år gammal. Jag kan konstatera att merparten av manskapet bosätter sig i byar runt om skansen.

8.8 1802-1807

Nu finns bara två familjer kvar på skansen, det är kammarskrivare Pär Bergmark med fru och barn, dock är hans namn överstruket då han avlider 1803. Ytterligare en Lilja får avsluta historien om Eda skans. Det är Ebba Lilja som bott där tillsammans med sin make Carl W Barchhausen och dottern Helena. Därmed finns inte Eda skans i husförhörslängderna.

9. Slutdiskussion och sammanfattning

Vad har jag med detta material fått fram om vardagslivet på skansen? Jag vet nu vilka som bott där, och jag kan genom att studera dopböckerna konstatera att det var en ganska socialt slutna miljö. Men problemet är att jag inte kan koppla resultaten till någon litteratur om livet på skansarna runt om i Sverige eftersom det inte finns någon. Jag har hittat böcker om livet i fält, som jag refererar till i bakgrundsdel. Dessutom finns litteratur om dopseder. Boken ”Eda skansar” har jag också hittat bakgrundsmaterial i. Men det finns inget att jämföra med.

Under arbetets gång har en bok om vardagslivet på Varbergs fästning blivit publicerad, men det har varit svårt att jämföra mitt material med denna då det var skillnad i funktion; Varberg var fästning medan Eda var en liten skans, i ett relativt oprioriterat område i Sverige.

Krigen fördes på annat håll och under den aktuella tidsperioden var livet på skansen tämligen fredligt. Det finns inget i husförhörsmaterialet som tyder på något annat. Ungefär samma familjer finns på skansen, med ungefär samma befattningar. De avancemang i befattningar som förekommit har varit från rekryt till hantlangare och artillerist och från dessa till lärkonstapel.

Med hjälp av dopböckerna har jag sett att invånarna på skansen står faddrar åt varandra. Det verkar som om klass eller om man så vill, social rang är av underordad betydelse. Fadderskapet kan tolkas, om man använder Sjölin's teori, som vertikalt. D v s högre eller lägre socialt skikt än föräldrarna, inte så ofta släktingar utan någon man stod i beroendeställning till. Högre befäl som ex Anders Lilja (den förste A Lilja) var en ofta anlitad fadder för övriga familjer på skansen. I familjen Milde blev prominenta personer utifrån anlitade, vilket också överensstämmer med Sjölin's undersökning, ju högre socialt skikt desto fler faddrar, med relation till föräldrarna. En inte alltför vågad gissning är att det berodde på hans befattning som styckjunkare d v s kommandant.

Familjen Milde tog jag med som exempel då man kan följa dem från det att de flyttar in, och man kan följa deras sociala resa uppåt, och hur familjen utökas med barn och hur de utökar antalet tjänstefolk. De mister flera barn och när den sista pojken föds så kan man av faddrarnas namn att döma tänka sig att någon form av degradering socialt sett har skett. Nu finns inga faddrar med titlar utan endast allmoge. Eller berodde det på att de mist flera barn så att de ”gett upp” och kanske trodde att de även skulle mista detta lilla barn. Efter att hustrun dött finns heller inte så mycket tjänstefolk kvar. Var tjänstefolk en statusmarkör?

I så fall kan detta också tolkas som att familjens status var på nedåtgående, eller berodde det helt enkelt på att det blev naturligt att ha mindre antal pigor när barnen var på väg att växa upp och kunde hjälpa till?

Familjen Lilja är intressant därför att de både börjar och avslutar persongalleriet på Eda skans. Med deras närvaro i olika källor dristar jag mig till att dra slutsatsen att militäryrket var något som gick i arv. Skansen var också deras hem i flera generationer.

Det finns mycket som inte ryms i den här uppsatsen. Exempelvis hade den sett annorlunda ut om jag hade utgått ifrån något annat än husförhörslängder och dopböcker. Lagar och rättskipning skulle också vara intressant att studera närmare; vilket gällde egentligen: civil eller militär rätt? Hur påverkade religionen deras tänkande? I vissa ritningar av Skansen finns en kyrka, men jag har inte kunnat se att någon uppfördes. En aspekt som saknas är hälso- och sjukvårdsaspekten. Vi vet att sjukdomar var det som utmärkte vardagen. Epidemier var ständiga följeslagare och dödlighet genom sjukdomar var vanligare än att dö i strid.

Däremot anser jag att jag har synliggjort att familjeliv förekom; skansens "personal" hade familjer. Familjerna bodde där och deras barn växte upp där. Det skulle vara intressant att se om "skanslivet" var sådant på andra befästningar, eller om det var utmärkande för livet längs gränsen.

Otryckta källor

Eda kyrkoarkiv SE/VA/13091

Husförhörslängder (A 1/4-A/10)

Dopböcker I C/5

Vigselböcker E 1/1

Dödboken F/1 1741-1810.

Ne.se artikelförfattare Bertil Runneberg

RA; 1645-Axel Oxenstjärna und köniqin Christine breife und jahr 1645).

Svensk uppslagsbok.se

Litteratur

Andersson, Kent & Anderö, Henrik 2002: *ordbok för släktforskare*, Göteborg

Beckman, Margareta 2009, *Befästningar i stormaktstid Erik Dahlberg och befästningskonsten* Finland

Bondesson, Lars 1996: *Seder och bruk vid födelse och dop*, Stockholm

Carlsson, Sten & Rosén, Jerker 1970: *Svensk historia 2*, Stockholm

Eda Kommun 1975: *Eda- i gammal och ny tid* Redaktionskommitté CB Noreen kapitel *Eda kyrka och församling* Karlstad.

Florén, Anders & Ågren, Henrik 2006: *Historiska undersökningar, grunder i historisk teori, metod och framställningssätt* Lund

Furtenbach, Börje 1956: *Eda skansar, Värmlands gränsförsvar genom tiderna* Stockholm

Larsson, Olle 2009: *Stormaktens sista krig* Lund

Ljung, Ragnar & Redell, Bengt 1958: *I Värmland* Karlstad

Sjöberg, Maria 2008: *Kvinnor i fält 1550-1850* Hedemora

Sjölin, Ingegerd 1999: *Dopsed i förändring, studier av Örebro pastorat 1710-1910* Lund

Wiking- Faria Pablo 2013: *Varbergs fästning och dess roll i Hallands historia*. Varberg

